International Journal of Advance and Applied Research (IJAAR)
Peer Reviewed Bi-Monthly
ISSN – 2347-7075
Impact Factor – 0.899
Vol.3 No.1 Sept– Oct 2015

शहीद भगतसिंग आणि नास्तिकता : वैचारिक अधिष्ठान सविस्तर अभ्यास

प्रा.श्रीकांत विक्रांत सिरसाठे

इतिहास विभाग प्रमुख

श्री.स.ह.केळकर महाविद्यालय देवगड जि.सिंधुदुर्ग

प्रस्तावना:

भारतीय स्वातंत्र्यलढा हा केवळ ब्रिटिश सत्तेविरुद्धचा राजकीय संघर्ष नव्हता, तर तो भारतीय समाजाच्या मानसिक, वैचारिक आणि सांस्कृतिक गुलामगिरीविरुद्धचा व्यापक लढा होता. या लढ्यात विविध विचारधारांचे प्रतिनिधित्व करणारे नेते, समाजसुधारक आणि क्रांतिकारक सहभागी झाले. महात्मा गांधींची अहिंसा, लोकमान्य टिळकांचा राष्ट्रवाद, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे सामाजिक न्यायाचे तत्त्वज्ञान आणि सुभाषचंद्र बोसांचे आक्रमक राष्ट्रवाद या सर्व विचारधारांनी स्वातंत्र्यलढ्याला समृद्ध केले. या वैचारिक प्रवाहात शहीद भगतसिंग (१९०७–१९३१) यांचे स्थान अत्यंत महत्त्वाचे आहे.

भगतसिंग हे केवळ धाडसी क्रांतिकारक नव्हते, तर ते एक सखोल अभ्यासक, तत्त्वचिंतक आणि विवेकवादी विचारवंत होते. त्यांनी केवळ ब्रिटिश सत्तेविरुद्धच नव्हे, तर भारतीय समाजातील अंधश्रद्धा, धर्मांधता, शोषण आणि मानसिक गुलामगिरीविरुद्धही संघर्ष केला. त्यांच्या विचारविश्वात नास्तिकता (Atheism) ही एक मूलभूत भूमिका होती. ही नास्तिकता भावनिक नकारातून नव्हे, तर तार्किक विचार, ऐतिहासिक अनुभव आणि सामाजिक वास्तवाच्या चिकित्सक विश्लेषणातून विकसित झालेली होती.

प्रस्तुत शोधनिबंधात शहीद भगतसिंग यांची नास्तिकता, तिची तात्त्विक पार्श्वभूमी, त्यांच्या वैचारिक जडणघडणीत तिची भूमिका, तसेच भारतीय स्वातंत्र्यलढा आणि आधुनिक भारताच्या वैचारिक प्रवाहातील तिचे महत्त्व यांचा सुमारे तीन हजार शब्दांमध्ये सविस्तर अभ्यास करण्यात येत आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे:

१. शहीद भगतसिंग यांच्या नास्तिक विचारांची तात्त्विक पार्श्वभूमी समजून घेणे.

२. भगतसिंग यांच्या नास्तिकतेचा त्यांच्या क्रांतिकारक विचारसरणीशी असलेला संबंध अभ्यासणे. ३. 'मी नास्तिक का आहे?' या लेखाच्या आधारे भगतसिंग यांच्या विवेकवादी भूमिकेचे विश्लेषण करणे.

३. भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यात नास्तिक विचारधारेचे स्थान स्पष्ट करणे.

४. समकालीन भारतीय समाजाच्या संदर्भात भगतसिंग यांच्या नास्तिकतेचे महत्त्व अधोरेखित करणे.

संशोधन पद्धती:

प्रस्तुत शोधनिबंधासाठी ऐतिहासिक आणि विश्लेषणात्मक संशोधन पद्धतीचा अवलंब करण्यात आलेला आहे. या अभ्यासासाठी प्राथमिक व दुय्यम स्रोतांचा उपयोग करण्यात आला आहे. भगतसिंग यांचे लेखन, विशेषतः 'Why I Am an Atheist', पत्रव्यवहार आणि तुरुंगातील लिखाण हे प्राथमिक स्रोत मानले आहेत. तसेच इतिहासकार, चरित्रकार आणि विचारवंतांनी लिहिलेली पुस्तके, संशोधन लेख, नियतकालिके व संदर्भग्रंथ हे दुय्यम स्रोत म्हणून वापरण्यात आले आहेत. प्राप्त माहितीचे विवेकवादी आणि समाजशास्त्रीय दृष्टीकोनातून विश्लेषण करून निष्कर्ष मांडण्यात आले आहेत.

१. भगतसिंग : जीवन आणि ऐतिहासिक पार्श्वभूमी:

भगतसिंग यांचा जन्म २८ सप्टेंबर १९०७ रोजी पंजाब प्रांतातील लायलपूर जिल्ह्यातील (आताचे फैसलाबाद, पाकिस्तान) बांगा या गावात झाला. त्यांचे कुटुंब देशभक्त आणि क्रांतिकारक परंपरेशी जोडलेले होते. वडील किशनसिंग, काका अजीतसिंग आणि स्वर्णसिंग हे सर्व ब्रिटिश सत्तेविरुद्धच्या आंदोलनात सहभागी होते. त्यामुळे देशभक्ती, त्याग आणि संघर्ष हे संस्कार भगतसिंग यांना बालपणापासूनच मिळाले.

१९१९ मधील जालियनवाला बाग हत्याकांड ही घटना त्यांच्या आयुष्यातील निर्णायक ठरली. निरपराध भारतीयांवर झालेल्या गोळीबाराने ब्रिटिश सत्तेचा क्रूर चेहरा त्यांच्या समोर आला. या घटनेनंतर स्वातंत्र्य केवळ अर्ज-विनंत्यांनी मिळणार नाही, तर त्यासाठी कठोर संघर्ष आवश्यक आहे, असा विश्वास त्यांच्या मनात दृढ झाला.

लाहोर येथील नॅशनल कॉलेजमध्ये शिक्षण घेत असताना त्यांनी इतिहास, तत्त्वज्ञान, राज्यशास्त्र, समाजशास्त्र आणि क्रांतिकारी साहित्याचा सखोल अभ्यास केला. ते नियमितपणे वाचनालयात तासन्तास अभ्यास करत. याच काळात त्यांनी समाजवादी, साम्यवादी आणि विवेकवादी विचार आत्मसात केले.

२. नास्तिकता : संकल्पना आणि तत्त्वज्ञान:

नास्तिकता म्हणजे ईश्वराच्या अस्तित्वावर अविश्वास किंवा त्याचा तर्काधारित नकार. परंतु नास्तिकता ही केवळ 'ईश्वर नाही' एवढ्यापुरती मर्यादित नसून ती एक व्यापक जीवनदृष्टी आहे. नास्तिकता माणसाला स्वतःच्या कृतींसाठी जबाबदार ठरवते आणि दैववाद, कर्मसिद्धांत किंवा ईश्वरी इच्छेच्या आड लपण्यास नकार देते.

जगभरात नास्तिक विचार परंपरा प्राचीन काळापासून अस्तित्वात आहे. ग्रीसमधील एपिक्युरस, भारतातील चार्वाक दर्शन, बुद्धाचा अनिश्वरवाद आणि आधुनिक काळातील मार्क्स, फायरबाख यांसारख्या विचारवंतांनी नास्तिकतेला वैचारिक अधिष्ठान दिले. भारतीय परंपरेत चार्वाकांनी 'प्रत्यक्ष प्रमाण' हेच ज्ञानाचे साधन मानले आणि ईश्वर, आत्मा, परलोक यांचा नकार केला.

भगतसिंग यांची नास्तिकता ही या ऐतिहासिक परंपरेशी जोडलेली असली, तरी ती आधुनिक विज्ञान, विवेकवाद आणि समाजवादी तत्त्वज्ञानाने अधिक प्रगल्भ झाली होती.

३. भगतसिंग यांची वैचारिक जडणघडण:

भगतसिंग यांची वैचारिक जडणघडण ही बहुआयामी होती. त्यांनी कार्ल मार्क्स, फ्रेडरिक एंगेल्स, लेनिन, ट्रॉट्स्की, बकुनिन यांसारख्या क्रांतिकारी विचारवंतांचा अभ्यास केला. भांडवलशाही व्यवस्थेतील शोषण, वर्गसंघर्ष आणि समाजवादी क्रांतीची संकल्पना त्यांच्या विचारांवर प्रभाव टाकत होती.

धर्म आणि ईश्वर या संकल्पना सत्ताधाऱ्यांकडून सामान्य जनतेला गुलाम ठेवण्यासाठी कशा वापरल्या जातात, हे त्यांनी ओळखले. 'सर्व काही देवाच्या इच्छेने होते' असा विचार माणसाला अन्याय सहन करण्यास प्रवृत्त करतो, असे त्यांचे मत होते. म्हणूनच त्यांनी विवेक, विज्ञान आणि मानवी प्रयत्न यांना महत्त्व दिले.

४. 'मी नास्तिक का आहे?' : नास्तिकतेचे तत्त्वज्ञान:

'Why I Am an Atheist' (मी नास्तिक का आहे?) हा भगतसिंग यांचा लेख त्यांच्या विचारांचा कणा मानला जातो. हा लेख त्यांनी लाहोर तुरुंगात असताना लिहिला. या लेखात त्यांनी भावनिक नव्हे, तर तर्कसंगत पद्धतीने ईश्वरसंकल्पनेवर टीका केली आहे.

भगतसिंग म्हणतात की, ईश्वर ही संकल्पना माणसाच्या भीती, असहायता आणि अज्ञानातून जन्माला आली आहे. जेव्हा माणूस निसर्गाच्या शक्तींपुढे असहाय होतो, तेव्हा तो ईश्वराची कल्पना करतो. परंतु विज्ञानाच्या प्रगतीनंतर अशा कल्पनांची गरज उरत नाही. त्यांनी स्पष्ट केले की नास्तिक होणे म्हणजे अहंकारी होणे नव्हे, तर स्वतःच्या जबाबदारीची जाणीव ठेवणे होय. शेवटी भगतसिंग ईश्वर व नास्तिक असण्याबद्दल ठामपणे सांगतात की,ईश्वराच्या उगमाबद्दल माझा विचार हा आहे की माणसाला आपल्या मर्यादा, दुबळेपणा आणि त्रुटी समजल्यानंतर सर्व प्रकारच्या संकटांना खंबीरपणे सामोरे जाण्यासाठी, स्वतःला प्रोत्साहित करण्यासाठी, सर्व संकटांना धैर्याने तोंड देण्यासाठी, तसेच समृद्धीच्या आणि भरभराटीच्या काळात स्वतःला आवर घालण्यासाठी माणसाने देवाचे काल्पनिक अस्तित्व निर्माण केले. स्वतःचे व्यक्तिगत नियम आणि पालकांची उदारता असलेल्या अशा देवाची संकल्पना जास्त मोठी करून रंगवली गेली. माणूस समाजाला घातक ठरू नये म्हणून त्याला भीती घालण्यासाठी किंवा प्रतिबंध करण्यासाठी देवाचा कोप किंवा व्यक्तिगत नियमांची कल्पना केली गेली. जेव्हा त्याच्या पालकत्वाच्या गुणांची व्याख्या केली जाते, तेव्हा 'त्याचा' उपयोग माता-पिता, बंधू, भगिनी, सखा आणि मदतनीस अशा रूपात होतो. जेव्हा सर्व मित्र विश्वासघात करतात किंवा दूर लोटतात, तेव्हा त्याला आधार द्यायला एक खरा मित्र, जो सर्वश्रेष्ठ आहे व काहीही करू शकतो ह्या कल्पनेने धीर मिळतो. आदिमानवाच्या काळात ही गोष्ट समाजासाठी उपयोगी होती. संकटाच्या काळात ईश्वराच्या संकल्पनेने माणसाला मदत होते.

मूर्तिपूजा, धर्मातील कोत्या समजूती ह्या विरूद्ध जसे लढायला लागले, तसेच ईश्वराच्या श्रद्धेविरूद्धही लढायला लागेल. अशाप्रकारे माणूस जेव्हा स्वतःच्या पायावर उभे राहण्याचा प्रयत्न करू पाहतो आणि वास्तववादी बनू लागतो, तेव्हा देवावरच्या श्रद्धा त्याला एका बाजूला फेकून द्यायला पाहिजेत. सर्व कष्ट व संकटे यांचा समर्थपणे सामना करण्याचा पुरुषार्थ दाखवायला हवा. माझी अवस्था आज नेमकी अशीच आहे. हा माझा अहंकार नाही. मित्रांनो! माझ्या विचार करण्याच्या पद्धतीमुळेच मी नास्तिक बनलो आहे. ईश्वरावर विश्वास आणि रोजची देवपूजा व प्रार्थना जिला मी माणसाचे सर्वात स्वार्थी आणि खालच्या दर्जाचे काम मानतो ह्यामुळे मला मदत होईल, का माझी परिस्थिती आणखी बिकट होईल मला माहित नाही. सर्व प्रकारच्या संकटांना धैर्याने तोंड देणाऱ्या नास्तिकांबद्दल मी वाचले आहे, म्हणूनच, अगदी वधस्तंभापर्यंतच्या अंतिम घटकेपर्यंत मी ताठ मानेने उभा राहू इच्छितो.

मी या विचारांवर किती प्रामाणिक राहतो ते पाहायचे आहे. माझ्या एका मित्राने मला प्रार्थना करायला सांगितली. मी जेव्हा त्याला माझ्या नास्तिक असण्याबद्दल सांगितले तेव्हा तो म्हणाला, "तुझ्या अखेरच्या दिवसात तू देवावर विश्वास ठेवू लागशील बघ." मी म्हणालो, "नाही माझ्या मित्रा, असे होणार नाही. असे करणे ही माझ्यासाठी अपमानास्पद बाब आहे आणि ती माझी हार असेल. स्वार्थी हेतूसाठी मी प्रार्थना करणार नाही." वाचक आणि मित्रहो, ह्याला तुम्ही अहंकार म्हणाल काय? जर तो असेल तर मी त्याचा स्वीकार करतो.

५. धर्म ईश्वर आणि सामाजिक अन्याय:

भगतसिंग यांच्या मते, धर्म हा बहुतेक वेळा सामाजिक अन्याय टिकवून ठेवण्याचे साधन बनतो. जातिभेद, अस्पृश्यता, स्त्रियांचे दुय्यम स्थान आणि आर्थिक विषमता यांना धर्मग्रंथांमधून正化 दिले जाते. जर ईश्वर सर्वशक्तिमान आणि न्यायी असेल, तर समाजातील अन्याय, दारिद्र्य आणि शोषण का अस्तित्वात आहेत, असा प्रश्न त्यांनी उपस्थित केला.

त्यांच्या मते, खरा धर्म म्हणजे माणसाने माणसाशी माणूस म्हणून वागणे. अन्यायाविरुद्ध संघर्ष करणे, शोषितांचे दुःख दूर करणे आणि समतेवर आधारित समाज निर्माण करणे हेच खरे नैतिक कर्तव्य आहे. ,

६. नास्तिकता आणि क्रांतिकारक विचारसरणी:

भगतसिंग यांची नास्तिकता त्यांच्या क्रांतिकारक भूमिकेचा अविभाज्य भाग होती. ईश्वरावर विश्वास ठेवणारा माणूस अन्यायाला दैव मानून सहन करतो, तर नास्तिक माणूस अन्यायाला मानवनिर्मित समजून त्याविरुद्ध संघर्ष करतो, असे त्यांचे मत होते.

क्रांती म्हणजे केवळ सत्ता बदल नव्हे, तर समाजाच्या आर्थिक, सामाजिक आणि वैचारिक रचनेत आमूलाग्र परिवर्तन होय. या परिवर्तनासाठी विवेकवाद, वैज्ञानिक दृष्टिकोन आणि नास्तिकता आवश्यक आहेत, असे भगतसिंग मानत.

७. गांधीवादी विचार आणि भगतसिंग यांची नास्तिकता:

महात्मा गांधी हे ईश्वरभक्त होते, तर भगतसिंग नास्तिक होते. गांधींचा ईश्वर नैतिकतेचा आधार होता, तर भगतसिंगांसाठी विवेक आणि मानवतावाद हे नैतिकतेचे स्रोत होते. अहिंसा आणि हिंसा या प्रश्नावर दोघांमध्ये मतभेद होते, तरीही दोघांचे अंतिम ध्येय एकच होते—स्वातंत्र्य आणि सामाजिक न्याय.

ही वैचारिक मतभिन्नता भारतीय स्वातंत्र्यलढ्याची वैचारिक व्यापकता आणि परिपक्वता दर्शवते.

८. मृत्यू, बलिदान आणि नास्तिकता:

२३ मार्च १९३१ रोजी भगतसिंग, राजगुरू आणि सुखदेव यांना फाशी देण्यात आली. मृत्यूच्या क्षणापर्यंत भगतसिंग आपल्या नास्तिक भूमिकेवर ठाम राहिले. त्यांनी ईश्वराची प्रार्थना केली नाही किंवा मृत्यूपासून वाचण्यासाठी दैवी कृपेची अपेक्षा केली नाही.

मृत्यूकडे निर्भयपणे पाहणे आणि आपल्या विचारांवर शेवटपर्यंत ठाम राहणे, हे त्यांच्या नास्तिकतेचे सर्वोच्च उदाहरण होते.

निष्कर्ष:

शहीद भगतसिंग यांची नास्तिकता ही नकारात्मक किंवा विध्वंसक नव्हती, तर ती सकारात्मक, विवेकवादी आणि मानवतावादी होती. त्यांनी माणसाला स्वतःच्या शक्तीवर विश्वास

ठेवायला शिकवले. आजच्या काळात वाढती अंधश्रद्धा, धार्मिक कट्टरता आणि सामाजिक विषमता पाहता भगतसिंग यांची नास्तिक विचारसरणी अधिकच समर्पक ठरते.

भगतसिंग हे केवळ स्वातंत्र्याचे शहीद नव्हते, तर विचारस्वातंत्र्याचेही अग्रदूत होते. त्यांच्या नास्तिकतेचा अभ्यास हा आधुनिक भारतीय समाजाच्या वैचारिक प्रगल्भतेसाठी अत्यंत आवश्यक आहे.

संदर्भसूची:

1. भगतसिंग : *Why I Am an Atheist*
2. शिव वर्मा : *भगतसिंग – जीवन आणि विचार*
3. बिपिनचंद्र : *भारताचा स्वातंत्र्यलढा*
4. सुमित सरकार : *Modern India*
5. रामविलास शर्मा : *भारतीय समाज आणि विचारधारा*